

Heraklits λόγος

Af Jens Christian H. Thorstensen

1. Indledning¹

Hvad betyder λόγος hos Heraklit? Dette spørgsmål er blevet diskuteret, siden Schleiermacher indledte den tekstkritiske Heraklit-forskning, uden at der er opnået enighed om en definition. For λόγος kan betyde mange ting.² For at forstå Heraklits tænkning om verden og menneskene er det imidlertid vigtigt at definere ordet. Det kræver først og fremmest at fortolkeren dykker ned i dybden af det, der er overleveret af Heraklits tekst.

Formålet med denne artikel er at give en begrebsdefinition af Heraklits λόγος gennem en systematisk analyse af de tre fragmenter B 1, 2 og 50. Min analyse har form af en strukturelt orienteret filologisk *close reading* af fragmenterne, og jeg fokuserer på, om λόγος skal forstås historisk eller kosmisk. I artiklen samler og diskuterer jeg synspunkter fra Heraklit-forskningen, som min analyse støtter sig til. Om Heraklit og særligt fragmenternes omtale af λόγος forekommer det mig nemlig, at der ikke findes meget på dansk, og det har derfor været min hensigt med artiklen dels at definere λόγος hos Heraklit, dels at give danske læsere med interesse i Heraklits filosofi et indblik i forskningsdiskussionen.

Tekstgrundlaget for Heraklits fragmenter er Diels og Kranz' *Die Fragmente der Vorsokratiker*. Alle oversættelser fra græsk er mine egne, hvor intet andet er angivet.

-
1. Denne artikel er en bearbejdet version af en eksamensopgave, jeg indleverede ved Ludwig-Maximilians-Universität i München i september 2012. Jeg takker redaktionen ved *Aigis* for kommentarer og ændringsforslag til artiklen.
 2. Se Johansen 1998: 49 og Johansen 2002: 89-90.

2. B 1

τοῦ δὲ λόγου τοῦδ' ἐόντος ἀεὶ ἀξύνετοι γίνονται ἄνθρωποι καὶ πρόσθεν ἢ ἀκοῦσαι καὶ ἀκούσαντες τὸ πρῶτον· γινομένων γὰρ πάντων κατὰ τὸν λόγον τόνδε ἀπείροισιν εἰκάσι, πειρώμενοι καὶ ἐπέων καὶ ἔργων τοιούτων, ὁκοίων ἐγὼ διηγέυμαι κατὰ φύσιν διαιρέων ἕκαστον καὶ φράζων ὅκως ἔχει. τοὺς δὲ ἄλλους ἀνθρώπους λαυθάνει ὁκόσα ἐγερθέντες ποιούσιν, ὅκωσπερ ὁκόσα εὐδοντες ἐπιλανθάνονται.

Selvom denne λόγος er evig (ἀεὶ), er menneskene altid (ἀεὶ) ude af stand til at forstå (ἀξύνετοι) den, både før de hører den, og efter de har hørt den; selvom alting sker i overensstemmelse med denne λόγος, ligner de ukyndige personer, når de undersøger sådanne ord og gerninger (ἐπέα καὶ ἔργα), som jeg beskriver, idet jeg inddeler enhver ting efter dens natur (φύσις) og viser, hvordan den er. Andre mennesker er ikke bevidste om, hvad de gør, når de er vågne, ligesom de glemmer, hvad de gør, når de sover.

2.1. Første sætning

Både Aristoteles (*Rhet.* 1407b14) og Sextus Empiricus (*Adv. Math.* 7.132) fortæller, at B 1 stod i begyndelsen af Heraklits bog. Hvad og hvor meget, der gik forud for dette fragment, vides ikke, men det har nok ikke været meget, og det virker sandsynligt, at λόγος nævnes for første gang i B 1.³ Jeg har ladet ordet stå uoversat ovenfor for ikke at give en foropfattelse af, hvad det kan betyde.

Fragmentet består af tre sætninger. I første sætning forårsager syntaksen problemet med at definere λόγος. Som adverbiet ἀεὶ ('evig', 'altid') er placeret i sætningen, kan det nemlig læses sammen med ἐόντος og derved beskrive λόγος eller sammen med ἀξύνετοι. Adverbiet kan også læses sammen med begge ord på én gang.⁴ I min oversæt-

3. Det initiale δέ i fragmentets første sætning antyder, at noget er gået forud, og Diels & Kranz 1954: 150 og West 1971: 113-14 foreslår en indledningssætning i stil med: 'Heraklit fra Ephesos siger det følgende: (B 1)'. *Contra* Kirk 1954: 36. Partiklen δέ er kun overleveret hos kirkefaderen Hippolytos, men det er sandsynligt, at den kan tilskrives Heraklit, jf. West 1971: 114 n. 1.

4. Se fx Robinson 1987: 74: 'the position of the adverb *aiei* (Robinson følger en anden tekst) is a fine piece of systematic ambiguity'. Sml. Kirk 1954: 34 n. 1: 'I agree (with Verdenius) that such an ἀπὸ κοινοῦ is impossible' med Hammer 1991: 81: 'Tatsächlich scheint es durchaus möglich, das ἀεὶ als ἀπὸ κοινοῦ zu betrachten und sowohl auf ἐόντος als auch auf ἀξύνετοι zu beziehen.'

telse har jeg forsøgt at indikere de tre mulige læsninger. Allerede Aristoteles bemærkede dette fortolkningsproblem uden dog at give et forslag til en løsning af det (*Rhet.* 1407b17).

Ved en første læsning af fragmentet er det mest naturligt at forstå *ἀεί* sammen med *έόντος*, fordi *ἀεί* derved kvalificerer noget, vi har læst, nemlig *λόγος*. Læser vi *ἀεί* til *έόντος*, får *λόγος* en overmenneskelig betydning: hvis *λόγος* er evig, må den have været til før Heraklit og vil være der efter ham. *λόγος* overskrider med andre ord formidleren Heraklit og er i den forstand objektiv. Denne læsning er forvirrende eller i hvert fald overraskende, og den kan ifølge Charles H. Kahn i *The art and thought of Heraclitus* kun være et hint om en tanke, der kommer til udtryk senere.⁵

Det er blevet fremhævet af bl.a. G.S. Kirk i *Heraclitus: The Cosmic Fragments*, at *ἀεί* går til *ἀξύνετοι*, fordi '*ἀεί* seems to lead up to and include the alternatives which follow, "both before they have heard it and when once they have heard it"'.⁶ Hvad *λόγος* end er, er den svær at forstå. Menneskene er *for altid* ude af stand til at forstå den.⁷

Begge læsninger virker plausible ud fra den position, *ἀεί* har i sætningen, og måske er det ikke meningen, at vi skal vælge den ene eller den anden. Der er, som sagt, mulighed for en tredje læsning: *ἀεί* kan lægge sig både til *έόντος* og til *ἀξύνετοι* samtidig. Denne læsning er mest åben over for tekstens kompakte udtryk. Kahn skriver: 'When both readings have a good case to be made for them, it is important to leave open the possibility that the difficulty of deciding between them is itself the intended effect'.⁸

John Burnet bemærker, at *έόντος* på Heraklits ioniske græsk har betydningen 'sand', hvis verbet kombineres med ord som *λόγος*; *έόντος ἀεί* betyder derfor 'er altid sand'. Ifølge Burnet, som støttes af Martin L. West, refererer *λόγος* til Heraklits subjektive fremstilling, hans bog.⁹ I *Early Greek Philosophy and the Orient* henviser West til, at andre af tidens prosaforfattere omtaler deres *λόγος*, eller 'fremstilling', 'rapport', i begyndelsen af deres bøger.¹⁰ Denne fortolkning af *λόγος* kan, hvad Kahn gør

5. Kahn 1979: 94.

6. Kirk 1954: 34; sml. Snell 1926: 366 n. 1.

7. Læsningen er stadig mulig trods kritikken i West 1971: 116.

8. Kahn 1979: 94.

9. Burnet 1930: 133 n. 1; West 1971: 124.

10. West 1971: 115.

opmærksom på, kombineres med Kirks læsning af *ἀεί*:¹¹ selvom *λόγος* er sand, forstår menneskene den aldrig.

λόγος fandtes i det græske sprog allerede hos Homer, hvor ordet optræder to gange og begge steder i pluralis. I *Iliaden* 15.393 og *Odysseen* 1.56 betegner *λόγος* henholdsvis Patroklos' og Kalypsos talte ord. *λόγος* er altså ikke skriftlig, men er et mundtligt udtryk. Hos Homer bruges *ἔπος* eller *μῦθος* oftere i stedet for *λόγος*. At *λόγος* ikke betegner det enkelte ord, hænger samme med den oprindelige betydning af det tilsvarende verbum *λέγειν*, der betyder 'at samle', og en *λόγος* er derfor det, der er samlet i tale, altså 'en fortælling', 'en tale' eller 'en fremstilling'.¹²

Fra Homer til Heraklits tid ændres betydningen af *λόγος*. Hos digteren Theognis, der levede i det sjette århundrede fvt., betyder *λόγος* 'ord' eller 'forhold', der rationelt forbinder to eller flere ting. Det, der kendetegner *λόγος*, er altså struktur og orden. På Heraklits tid har *λόγος* betydningerne 'tale', 'fremstilling' eller 'beretning', hvor enkelte dele sættes i et struktureret forhold til hinanden. Først i tiden efter Heraklit får *λόγος* betydningen 'fornuft'.¹³

Det er muligt på denne historiske baggrund at forstå *λόγος* som en subjektiv fremstilling, og den betydning af ordet ville umiddelbart passe til den oprindelige læsers forståelseshorisont. Dog proklamerer den dunkle Heraklit, at hans fremstilling altid er sand. Den er altså ikke på linje med andre af tidens filosofiske fremstillinger. T.M. Robinson, der er enig med West i *λόγος*-spørgsmålet, forklarer Heraklits udsagn sådan i sin filosofiske kommentar: 'In the words of Sextus Empiricus ... the *logos* is an explanation (or exposition or articulation, *exēgēsis*) of the mode of arrangement of the universe'.¹⁴

11. Kahn 1979: 94. Kirk 1954: 45 analyserer pronomenet *τοῦδ'* som prædikat for *ἔοντος*, hvilket følges af Johansen 1998: 49.

12. Hammer 1991: 51-53; *LSJ* 1058 VIa.

13. Hammer 1991: 55-61.

14. Robinson 1987: 76; jf. s. ix.

λόγος kan altså tolkes både som en subjektiv fremstilling, hvis indhold læseren endnu ikke kender, og som noget objektivt overmenneskeligt.¹⁵ Pga. sætningens kompakte udtryk kan λόγος indeholde flere meninger uden at den ene udelukker den anden. Tvetydigheden kan ikke opløses på nuværende tidspunkt, men efterlader os med en undren, som kan føre os videre mod en forståelse af λόγος, fordi den får os til at udsørge teksten. Hvis λόγος er det? Er λόγος Heraklits? En videre læsning af fragmentet kan kaste mere lys over problemstillingen.

Heraklit har ikke store forventninger til menneskenes forstandsevner (sml. B 17). Selv om λόγος er intelligibel, forstår menneskene den ikke, når de har hørt den. Men hvordan skal menneskene være i stand til at forstå λόγος, den konkrete fremstilling, før de hører den? Det giver således ikke god mening kun at forstå λόγος subjektivt, heller ikke selv om den er en sand forklaring på universets orden.¹⁶

Menneskene kan forstå λόγος, før de hører den, fordi λόγος var til stede inden Heraklit opdagede den. λόγος er netop evig og objektiv, og Heraklit er ene om at have indset λόγος. Kahn skriver: 'The *logos* can be his (Heraclitus's) "meaning" only in the objective sense: the structure which his words intend or point at, which is the structure of the world itself (and not the intensional structure of his *thought* about the world). Only such an objective structure can be "forever", available for comprehension before

15. Snell 1926: 365-66 definerer λόγος som mening eller betydning (*Sinn*) både på det menneskelige plan som Heraklits fremstilling og på et metafysisk plan som meningen i verden. 'Dieser Logos ist natürlich zuerst die Lehre des Heraklit, die er vortragen will. Aber dieser Logos har Wirklichkeit. Er ist mehr als eine Meinung des Heraklit. Es ist der Sinn, der in der Welt liegt, der der Welt erst ihren Gehalt gibt.'

16. Hammer 1991: 74-75. *Contra* West 1971: 115, der parafrazerer B 1: 'men show no understanding of what I say, either before or after they have heard it (i.e. as little understanding after as before)'. West 1971: 115 n. 1 argumenterer også med, at Heraklit ikke ville forvirre læseren i begyndelsen af bogen med en ny betydning af λόγος, men som det ses af flere fragmenter, er Heraklit sjældent nem at forstå, og hans stil alt andet end klar og direkte som andre tidlige prosaforfattere (se Kahn 1979: 97).

any words are uttered.¹⁷ λόγος som verdensstruktur¹⁸ passer også til ordets traditionelle betydning.

Der er en polaritet i første sætning. Fortolkningen af λόγος spænder fra en evig objektiv verdensstruktur, der ikke forstås, før den høres, til en subjektiv fremstilling, som ikke forstås, efter den er blevet hørt.¹⁹ Disse to forståelser er i spil på samme tid. Kahn skriver: 'The tension between word and content is essential here, for without it we do not have the instructive paradox of men who are expected to understand a *logos* they have not heard.'²⁰

Hvad betyder det, at λόγος, verdensstrukturen, kan høres? Det bliver meningsfuldt, når man tager den tematiske sammenhæng mellem 'at høre' og 'at forstå' i betragtning og sammenstiller B 1 med B 34:²¹ ἀξύνετοι ἀκούσαντες κωφοῖσιν εἰκόασιν· φάτις αὐτοῖσιν μαρτυρεῖ παρόντας ἀπέλναι, 'De forstår intet, og selv om de hører, ligner de døve; om dem gælder ordsproget: Nærværende er de fraværende.'²² Der er to måder at høre på, en uforstående og en forstående. Den der hører uden at forstå, er *ligesom* en døv, han er ikke døv; han er til stede ved λόγος, men uden at være egentligt nærværende. I *Einheit und Vielheit bei Heraklit von Ephesus* skriver Thomas Hammer: 'Nur durch das verstehende Hören jedoch ... wird der λόγος erfaßt und verstanden.'²³

Sanserne er vigtige for at erkende λόγος, verdensstrukturen, men de er ikke tilstrækkelige, hvis man ikke kan forstå det 'sprog', λόγος taler. Det lader sig forklare af B 107: κακοὶ μάρτυρες ἀνθρώποισιν ὀφθαλμοὶ καὶ ὠτα βαρβάρους ψυχὰς ἐχόντων, 'Øjne og ører er dårlige vidner for menneskene, hvis de har barbariske sjæle'. 'Hvis deres sjæle

-
17. Kahn 1979: 98. Denne fortolkning af λόγος kan finde støtte i B 72 citeret hos Marcus Aurelius 4.46: ὧι μάλιστα διηλεκῶς ὁμιλοῦσι λόγῳ τῷ τὰ ὅλα διοικοῦντι, τούτῳ διαφέρονται, καὶ οἷς καθ' ἡμέραν ἐγκυροῦσι, ταῦτα αὐτοῖς ξένα φαίνεται. Fragmentets ægthed er dog omstridt, jf. Hammer 1991: 84 n. 55. Ifølge West 1971: 125-26 er λόγος i B 72 'unmistakably Stoic' og kan ikke tilskrives Heraklit; Kahn 1979: 104: 'there is no clear trace of literal quotation'; sml. den korte redegørelse for Heraklits reception hos stoikerne og andre i Robinson 1987: 4-6. Accepterer vi fragmentets ordlyd som autentisk ligesom Hammer 1991: 83-85, fremstår λόγος som uafhængig af Heraklit, men den bliver ikke erkendt af menneskene, selv om de omgås den.
 18. Udtrykket benyttes også af Hammer 1991: 86: 'Struktur der Welt'; sml. Kirk 1954: 39 'formula of things'.
 19. Gigon 1968: 201.
 20. Kahn 1979: 98.
 21. Sml. Hammer 1991: 82; i Kahns fragmentrækkefølge placeres fragmentet lige efter B 1 (1979: 28).
 22. Oversat i Mejer 1994: 61.
 23. Hammer 1991: 83.

ikke forstår sproget' kan man også oversætte, for en barbar er en fremmed, der ikke forstår græsk. Ligesom det er muligt for den fremmede at høre græsk og se et menneske tale det uden at forstå, hvad der bliver sagt, således er det muligt at høre λόγος hele tiden uden at forstå den. Menneskene skal lære det sprog, λόγος taler, at kende, de skal ifølge Bruno Snell lære at forstå deres sanseoplevelser.²⁴ Heraklit har forstået λόγος og kan tale om den, for tale og hørelse er sidestillet, som det fremgår af B 19: 'De ved ikke, hvordan man hører, eller hvordan man taler'.²⁵ Den, der med forståelse hører λόγος, kan udtale den, give den et sprogligt udtryk. Derfor kan Heraklit fremstille λόγος, verdensstrukturen. Sin fremstilling kalder han λόγος. λόγος er med andre ord en objektiv verdensstruktur, der er gjort tydelig i en subjektiv λόγος, fremstilling.²⁶ Når vi forstår denne sammenhæng, er den undren *αεί* skabte i begyndelsen ikke tilfældig, men vigtig.

2.2. Anden og tredje sætning

At λόγος er en verdensstruktur, erkendes deri, at alting (*πάντα*) retter sig efter den og forenes i den. *πάντα* (neutrum pluralis) betegner de enkelte ting i verden. Det samme gør *ἑπέα καὶ ἔργα*, der er en episk formel, som omfatter hele verden og menneskenes liv, og hvis universalitet kan vidne om et større formål.²⁷ *ἑπέα καὶ ἔργα* er indholdet af λόγος. Når Heraklit bruger det traditionelle *ἑπέα* for 'ord', kan det være en understregning af den specialiserede betydning, λόγος har i hans tekst. λόγος er andet end det sproglige udtryk.²⁸

I formlen *ἑπέα καὶ ἔργα* er sproget og tingene sidestillet. Det kan betyde, at sproget, det menneskelige sidestykke til verden, kan levere erkendelser om virkeligheden ligesom de konkrete ting, og det giver ifølge Robinson Heraklits sprog en særlig betydning: 'in the complexity and interrelatedness of language we see a verbal counterpart to

24. Snell 1926: 362.

25. B 19: *ἀκοῦσαι οὐκ ἐπιστάμενοι οὐδ' εἰπεῖν*.

26. Hammer 1991: 86.

27. Hammer 1991: 88-89; Robinson 1987: 76; Kahn 1979: 99 oversætter *ἔργα* med 'facts'.

28. Kirk 1954: 41 n. 1; Hussey 1972: 39.

the complexly interrelated universe itself'.²⁹ Den komplekse verden afspejles i sproget; de to er ikke adskilt.³⁰

Heraklits metode går ud på at inddele enhver ting efter dens natur (*φύσις*) og vise, hvordan den er. *λόγος* og *φύσις* er ikke det samme. *φύσις* er et nøgleord i den nye naturfilosofi og betegner enhver tings egentlige struktur.³¹ *φύσις* er desuden et dynamisk begreb, der henviser til, at tingens struktur er noget, der er vokset.³² Sammenhængen mellem *λόγος* og *φύσις* kan forstås på den måde, at enhver tings *φύσις* kommer til udtryk i Heraklits fremstilling, *λόγος*, og verdensstrukturen, *λόγος*, skaber en enhed ud af de forskellige ting.

Sætning et og to er parallelt bygget op, hvad der synes at understrege én pointe. Begge sætninger er hovedsætninger, som indledes med en absolut genitiv. I den absolute genitiv beskrives den universelle *λόγος*, og i resten af sætningen beskrives menneskenes ignorance over for *λόγος*.³³ Selvom alting sker i overensstemmelse med *λόγος*, ligner menneskene ukyndige eller uerfarne personer. Der findes et ekko af denne formulering i B 34, og sammenhængen mellem de to fragmenter viser, at menneskene faktisk *har* erfaring med verdens indretning. Det ville nok heller ikke være muligt for menneskene at være uerfarne om den, for de har jo erfaring med tingene i verden. Kahn skriver om denne sætning: 'since it is experience of things that occur according to the "logos", and these are *all* things, no one can be without such experience'.³⁴ Det karakteristiske for menneskene er, at de ikke har erkendt denne erfaring og derved den universelle sammenhæng mellem alle ting.³⁵ Selvom de er i berøring med *λόγος*, ved de det ikke.

29. Robinson 1987: 5.

30. Sml. Snell 1926: 372-73: 'Wer in der Sprache nichts weiter sieht als ein Werkzeug, bestimmte Erkenntnisse festzuhalten und weiterzugeben, der wird von dem tiefen Sinn der Welt, wie er sich in der Sprache darstellt, von der eigentlichen Bedeutung des Logos, nie etwas verstehen.'

31. Kahn 1979: 99.

32. Hammer 1991: 89.

33. Kahn 1979: 98.

34. Kahn 1979: 99.

35. Gigon 1968: 201; Hammer 1991: 87-88.

Sætning tre handler om, at selvom menneskene er vågne, er de ikke bevidste om den sande virkelighed, som om de sover. Ligesom i B 34 er de tilstede, men intellektuelt fraværende; de mangler forståelse for den verden, der omgiver dem. Ved søvnbilledet³⁶ sættes de andre mennesker, der med Kahns ord lever i 'cognitive alienation', i kontrast til Heraklit selv, fremhævet ved ἐγώ i sætning to, der i 'epistemic isolation' prøver at overbevise dem om sandheden.³⁷

I dette proømium til Heraklits bog præsenteres forskellige temaer, der findes i flere af fragmenterne. I fragmentets første sætning har λόγος den subjektive og historiske betydning 'fremstilling' samtidig med, at den har den objektive og kosmiske betydning 'verdensstruktur', der bliver tydelig i sætning to. λόγος kan høres, dvs. forstås, og alt sker i overensstemmelse med den. Dobbeltbetydningen i λόγος er signifikant og uddybes i B 2 og 50. Budskabet i B 1 er dog ikke indholdet af λόγος, men den epistemicke problemstilling, at verdensstrukturen er svær at erkende.³⁸ Heraklit selv er som den eneste bevidst om den.

3. B 2 og B 114

3.1. B 2

διὸ δεῖ ἔπεσθαι τῶι <ξυνῶι, τουτέστι τῶι> κοινῶι· ξυνὸς γὰρ ὁ κοινός. τοῦ λόγου δ' ἑόντος ξυνοῦ ζῶουσιν οἱ πολλοὶ ὡς ἰδίαν ἔχοντες φρόνησιν.

Derfor er det nødvendigt at følge det <fælles (τὸ ξυνόν), dvs. det> fælles (τὸ κοινόν). For ξυνός betyder κοινός. Selvom λόγος er fælles, lever de fleste som om de har en privat indsigt (ἰδία φρόνησις).

36. Søvnanalogien er ikke helt konsistent: Vågne evner menneskene ikke at erkende sandheden, de glemmer, hvad de gør, mens de sover. 'Slight inconsistencies in complex images are not uncommon in the archaic style; the general point of comparison here is the lack of knowledge resulting in each case' (Kirk 1954: 44).

37. Kahn 1979: 99.

38. Kahn 1979: 100.

B 2 er overleveret hos Sextus Empiricus, som skriver, at fragmentet fulgte næsten lige efter B 1. B 2 stammer altså ligeledes fra begyndelsen af Heraklits bog. Udover denne forbindelse, er der en konceptuel sammenhæng mellem de to fragmenter, da de begge nævner *λόγος*. Man kan derfor læse de to fragmenter som et udtryk for en sammenhængende tanke.

B 2 rejser nogle tekstkritiske spørgsmål, som er vigtige for fortolkningen. I den tekst, jeg citerer, er <ξυνῶι, τουτέστι τῶι> indsat af Bekker, og tilføjelsen forklarer sammenhængen mellem *κοινῶι* og *ξυνὸς γὰρ ὁ κοινός*. *κοινός* og *ξυνός* betyder det samme, men det sidste er den tidlige episke og joniske form. Ifølge Kirk var det sandsynligvis denne form Heraklit brugte, men den var svær at forstå for senere læsere og krævede en forklaring, hvorfor *κοινός* og en forklarende sætning som Bekkers blev indsat. Glosen *κοινός* erstattede i løbet af manuskripttraditionen det originale ord, uden at uddybningen *ξυνὸς γὰρ ὁ κοινός*, som skyldes Sextus eller hans kilde, forsvandt.³⁹ En oversættelse af, hvad Kirk og andre mener, er Heraklits tekst, lyder derfor således: Derfor er det nødvendigt at følge det fælles (*τὸ ξυνόν*). Selvom *λόγος* er fælles, lever de fleste som om de har en privat indsigt (*ἰδία φρόνησις*).

Det er altså tilladt at læse *ξυνῶι*, som er et vigtigt ord for fortolkningen af fragmentet. Spørgsmålet er, hvad *ξυνόν* betyder i sammenhæng med *λόγος*? Fragmentet indeholder en kontrast, der kan være med til at besvare dette spørgsmål: *λόγος ξυνός* over for *ἰδία φρόνησις*.

Flere ting kan udledes af denne kontrast. Alle mennesker har adgang til *λόγος*, dvs. den er tilgængelig og offentlig: *ξυνός* betegner det, der tilhører et fællesskab i modsætning til det private (*ἰδία*).⁴⁰ Men på trods af tilgængeligheden i *λόγος* følger menneskene hver deres private indsigt. Den singulære *λόγος* orienterer sig mod flertallet (*ξυνός*), *οἱ πολλοί* orienterer sig mod det individuelle (*ἰδία*). Ud fra kravet i første sætning om at følge *τὸ ξυνόν* og ud fra Heraklits kritik af menneskene, der ytres i andre fragmenter,⁴¹ er det muligt at fælde en værdidom: *λόγος* er positiv, *οἱ πολλοί* er negativ. Fragmentet synes at følge i tråd med tanken i B 1.

39. Kirk 1954: 57-58; Kirk, Raven & Schofield 1983: 187.

40. Kahn 1979: 101.

41. Fx B 1, 17, 34, 104. 'Den ene' over for mængden er et tema i B 49. Se mine kommentarer til B 40 nedenfor og Hussey 1972: 37-38.

Modsætningen mellem *λόγος* og *φρόνησις* er signifikant. Hvilken *φρόνησις* menes der? En indsigt i hvad? At *φρόνησις* står i modsætning til *λόγος*, betyder, at fokus på den epistemologiske problemstilling vedrørende *λόγος*, som jeg beskrev i analysen af B 1, fastholdes.

Det er muligt at oversætte sådan: 'Selvom min beretning (*λόγος*) er offentlig, lever de fleste, som om de har en privat indsigt.'⁴² Men på baggrund af analysen af B 1 og betydningerne i kontrasten i B 2 virker denne oversættelse ikke helt tilfredsstillende. Menneskene lever nemlig, *som om* de har en privat indsigt, men dette er et selvbedrag, for de kan ikke vende sig bort fra den fælles *λόγος*. *ξυνός* inkluderer alle i et fællesskab, som det er umuligt at bryde ud af.⁴³ Umuligt fordi – som vi så i B 1 – alt sker i overensstemmelse med *λόγος*, verdensstrukturen. *λόγος* er offentligt tilgængelig for alle mennesker, fordi de har en fælles erfaring med den fra deres daglige liv, selv om de ikke ved det.⁴⁴ Menneskene lever *ved* *λόγος*. Den sande indsigt må derfor rette sig mod *λόγος*, som den tænkende må anerkende at være forbundet med.⁴⁵

I fragmentet indgår *φρόνησις* i sammenhæng med verbet *ζῆν*, hvilket kunne tyde på at *φρόνησις* er en indsigt i, hvordan mennesker lever deres liv. Hammer betegner således *φρόνησις* som den 'praktiske side af erkendelsen.'⁴⁶ Når denne *φρόνησις* er sat i forhold til *λόγος*, er det for at vise, at *λόγος* har betydning for menneskenes livsførelse. At *λόγος* *ξυνός* og *ιδία φρόνησις* står som kontraster, betyder, at det enkelte menneskes viden om, hvordan det selv skal leve, ligger i erkendelsen af det fælles.

Selv om *λόγος* er fælles og tilgængelig for alle i deres daglige erfaringer, er den ikke let at erkende. Det handler både B 1 og B 2 om. Hvis man ønsker at opnå viden, kræver det noget af en. Man må 'forvente det uventede (*ἀνέλπιστον*)' (B 18)⁴⁷ og undersøge mange ting (B 35). For naturen (*φύσις*) holder af at skjule sig (B 123). Det gælder om at have tålmodighed og udholdenhed: 'De, der søger efter guld, graver meget jord op, men finder kun lidt' (B 22).⁴⁸

42. West 1971: 119.

43. Hammer 1991: 94-95.

44. Kahn 1979: 101-2.

45. Hammer 1991: 96.

46. Hammer 1991: 96.

47. I B 18 har verbet *ἐλπω* i medium betydningerne 'håbe' eller 'forvente', *LSJ* 538 II.

48. Oversættelse i Mejer 1994: 61.

Heraklits fragmenter er overleveret som citater hos antikke forfattere, og deres rækkefølge i Heraklits bog, der ifølge traditionen bar titlen *Om naturen*, kendes stort set ikke.⁴⁹ En mulig strukturel forbindelse mellem B 1 og B 2 er B 114, der har tematiske og verbale ligheder med B 2. Konjunktionen *διό* i begyndelsen af B 2 synes også at pege på, at *τὸ ξυνόν* er blevet nævnt før dette fragment. I B 114 optræder *λόγος* ikke, hvilket støtter argumentationen for fragmentets tekstuelle placering, fordi det er usandsynligt, at Sextus ikke ville have citeret en passage med *λόγος*, hvis natur han var særligt interesseret i. Selvom B 114 sandsynligvis kan have enten helt eller delvist udfyldt hullet mellem B 1 og B 2, er det dog bemærkelsesværdigt, at fragmentets begyndelse kontrasterer med slutningen af B 1.⁵⁰

3.2. B 114

ξὺν νόωι λέγοντας ἰσχυρίζεσθαι χρῆ τῶι ξυνώι πάντων, ὅκωσπερ νόμωι πόλις, καὶ πολὺ ἰσχυροτέρως. τρέφονται γὰρ πάντες οἱ ἀνθρώπειοι νόμοι ὑπὸ ἐνὸς τοῦ θείου· κρατεῖ γὰρ τοσοῦτον ὀκόσον ἐθέλει καὶ ἐξαρκεῖ πᾶσι καὶ περιγίνεται.

De der taler med forstand (*ξὺν νόωι*), må sætte deres lid til det, der er fælles for alting (*τῶι ξυνώι πάντων*), lige som en by sætter sin lid til loven (*νόμος*), og endnu mere; for alle menneskelige love ernæres af en guddommelig [lov] (*ὑπὸ ἐνὸς τοῦ θείου*); for den hersker så meget som den vil, og er tilstrækkelig for alt og alle og overgår alt.

I sin bog giver Hammer en nærgående analyse af B 114, som jeg i dette afsnit følger. Jeg fokuserer på fire elementer af B 114: *νοῦς*, *τὸ ξυνόν*, *νόμοι* og den tvetydige formulering *ἐνὸς τοῦ θείου*.⁵¹

I fragmentets begyndelse tales der om forstand (*νοῦς*). Ifølge Hammer er *νοῦς* hos Homer et 'indsigtsorgan', og også hos Heraklit er ordet forbundet med erkendelse. *νοῦς* er ikke viden om enkelte fakta, hvilket bliver klart ud fra B 40: 'en stor viden

49. For en diskussion af Heraklits bog se Kirk, Raven & Schofield 1983: 183-85; Johansen 2002: 89; Burnet 1930: 132; West 1971: 112 n. 1, 113-14.

50. Kirk 1954: 48-49.

51. 'En guddommelig [lov]' er mit forsøg på at bevare tvetydigheden i *ἐνὸς τοῦ θείου*. Den græske formulering kan, jf. Kahn 1979: 117, opfattes som neutrum i betydningen 'the supreme cosmic principle' eller som maskulinum med et underforstået *νόμος* i betydningen 'den ene guddommelige lov'.

(πολυμαθίη) lærer ikke at have forstand (νοῦς).⁵² I dette fragment kritiserer Heraklit fortidens autoriteter: digteren Hesiod (sml. B 57) og filosofen Pythagoras (sml. B 81, 129) og samtidens 'videnskaberter', filosofen og digteren Xenophanes og historikeren Hekataios – alle mennesker, som har givet udtryk for hvad og hvordan verden er. *πολυμαθίη*, en mængde informationer, *Vielwisserei* (Diels & Kranz), står i kontrast til evnen til at forstå tingenes rette sammenhæng. Denne evne kaldes *νοῦς*, og den besidder de fire ikke. Når man skal erkende verden, er *πολυμαθίη* utilstrækkelig.⁵³ Her anes en vis sammenhæng mellem *νοῦς* og *λόγος*.⁵⁴

I B 114 er *νοῦς* forbundet med *λέγειν*. Verbet kan forstås, hvis man sammenligner fragmentet med B 93, hvor *λέγειν* står i kontrast til *κρύπτειν* ('at skjule') og *σημαίνειν* ('at give tegn' eller 'at antyde').⁵⁵ *λέγειν* betyder at give en klar tale. Den, der taler med *νοῦς*, fremstiller (erkendelsen af) verden tydeligt.

Ordspillet *ξὺν νόωι : τῶι ξυνῶι* forbinder de to begreber *νοῦς* og *τὸ ξυνόν*. Heraklits sprog er fortættet, hvilket gør, at meningerne gemmes i antydninger.⁵⁶ Ifølge Hammer kan ordspillet forstås sådan, at *τὸ ξυνόν* er at formidle med *νοῦς* og omvendt, at den, der støtter sig til eller sætter sin lid til *ξυνόν*, taler med *νοῦς*. Grundlaget for at erkende virkeligheden er *τὸ ξυνόν*.⁵⁷

På analog måde er det med en by, der for at forblive stabil må støtte sig til sin *νόμος*. Loven er ikke individuel, men fælles for alle. I B 44 siger Heraklit, at menneskene er nødt til at kæmpe såvel for byens love som for dens mure. Ifølge Hammer er tanken, at murene holder byen sammen, og hvis de falder, ødelægges byens enhed. Ligeledes forholder det sig med *νόμος*: byens enhed beror på den, og den skaber det fællesskab, der giver byen styrke.⁵⁸

52. B 40: *πολυμαθίη νόον ἔχειν οὐ διδάσκει· Ἡσίοδον γὰρ ἂν ἐδίδαξε καὶ Πυθαγόρην αὐτίς τε Ξενοφάνεά τε καὶ Ἐκαταῖον.*

53. Kahn 1979: 108.

54. Hammer 1991: 98-99.

55. B 93: *ὁ ἄναξ, οὗ τὸ μαντεῖόν ἐστι τὸ ἐν Δελφοῖς, οὔτε λέγει οὔτε κρύπτει ἀλλὰ σημαίνει.*

56. Jf. Robinson 1987: 5.

57. Hammer 1991: 100-1.

58. Hammer 1991: 101-2.

Dette kan overføres på τὸ ξυνὸν πάντων, der danner et fællesskab for og giver styrke til dem, der taler med νοῦς. De, der taler med νοῦς, får et fællesskab 'pga. deres overenskomst med ξυνὸν πάντων'.⁵⁹

Analogien mellem ξυνόν og νόμος passer ikke helt, hvilket Heraklit viser sidst i sætningen, når han skriver καὶ πολὺ ἰσχυροτέρως. Loven er begrænset til byen og gælder ikke for alle mennesker eller ting.⁶⁰ ξυνόν giver mere styrke til dem, der taler med νοῦς, end νόμος giver byen styrke. I sætning to fortsættes og begrundes sammenligningen (γάρ), og vi må gå ud fra, at νόμος i første sætning er identisk med οἱ ἀνθρώπειοι νόμοι i anden sætning.⁶¹

I sætning to karakteriseres forholdet mellem den ene guddommelige [lov] og de menneskelige love ved verbet τρέφειν i medium. Sprogbrugen er nærmest poetisk, hvilket måske skyldes at Heraklits tanke er uden for det normale sproglige udtryksfelt.⁶² Hvori består forskellen mellem ἐνὸς τοῦ θεοῦ og ἀνθρώπειοι νόμοι?

Metaforen τρέφονται kan forstås sådan, at de menneskelige love får liv af den guddommelige [lov], hvilket viser, at de menneskelige love ikke kan bestå i sig selv. De står i kontrast til den ene guddommelige [lov], der 'hersker så meget som den vil'. Den har, som sætning tre viser, den største magt, og den opretholder en guddommelig orden for alt og alle som menneskenes liv reguleret af de menneskelige love er en del af.⁶³ Tvetydigheden i ἐνὸς τοῦ θεοῦ er en måde at betegne en mellemting mellem det regelmæssige og ordnende i lovbilledet og det ultimativt omnipotente i det udefinerlige guddommelige. Den guddommelige [lov] udtrykker den 'alt beherskende magts enhed', som Hammer skriver.⁶⁴ Forskellen mellem ἀνθρώπειοι νόμοι og ἐνὸς τοῦ θεοῦ er forskellen mellem relativ og absolut magt, mellem det menneskelige og det kosmiske.

59. Hammer 1991: 102-3.

60. Kahn 1979: 117-18, der også gør opmærksom på tvetydigheden i formuleringen ξυνὸν πάντων, som enten kan betyde fælles for alle (mennesker) eller fælles for alting afhængig af, om man opfatter πάντων som maskulinum eller neutrum.

61. Hammer 1991: 103.

62. Sml. Gigon 1968: 197, hvor Heraklit og Xenophanes sammenlignes: 'Insofern sind Xenophanes und Heraklit in der Form ihrer Schriften letzten Endes Dichter'.

63. Hammer 1991: 104-5.

64. Hammer 1991: 107.

τὸ ξυνόν er fællesskabsdannende som νόμος og styrker dem, der taler med νοῦς, men mere end νόμος styrker πόλις; τὸ ξυνόν står over νόμος. Det samme gør den ene guddommelige [lov]. τὸ ξυνόν og ἐνὸς τοῦ θείου er altså på samme niveau og er begge absolutte. Den guddommelige [lov] er en enhed af magt. Ligheden mellem τὸ ξυνόν og ἐνὸς τοῦ θείου viser, at τὸ ξυνὸν πάντων er en alt forbindende enhed.

3.3. λόγος i B 2 og B 114

I B 2 er ξυνός en egenskab ved λόγος. Læses B 2 og B 114 sammen, hvad der tematisk og strukturelt er meningsfuldt, bliver det klart, at τὸ ξυνὸν πάντων skal forstås som λόγος. ἐνὸς τοῦ θείου og λόγος er separate, for kun ved at være selvstændige begreber for Heraklit kan de sammenlignes.⁶⁵ λόγος er *som* den styrende enhedsdannende lov, men er ikke selv en lov.

λόγος er en alt forbindende enhed. Den er absolut. Det passer til definitionen i B 1 af λόγος som en verdensstruktur, i overensstemmelse med hvilken alt sker. Den, der taler med νοῦς, finder styrke i λόγος; og den, der finder styrke i λόγος, taler med νοῦς, som Hammer fastslår.⁶⁶ λόγος er tilgængelig for menneskene gennem νοῦς, dvs. νοῦς er indsigt i λόγος.⁶⁷ λόγος danner et fællesskab for dem, der taler med νοῦς og fremstiller verden tydeligt.

Den, der taler med νοῦς, kan forstå λόγος. Den, der med νοῦς har forstået λόγος, kan med νοῦς udtale den i en λόγος (fremstilling), som kan høres med forståelse. Den med νοῦς erkendte λόγος (verdensstruktur) bliver identisk med den udtalte λόγος (fremstilling). Indholdet af λόγος (fremstilling) er intet andet end selve λόγος (verdensstruktur) og må derfor være sandt.⁶⁸

4. B 50

οὐκ ἐμοῦ, ἀλλὰ τοῦ λόγου ἀκούσαντας ὁμολογεῖν σοφόν ἐστὶν ἐν πάντα εἶναι.

65. Hammer 1991: 108-9.

66. Hammer 1991: 109.

67. Hammer 1991: 109; sml. Robinson 1987: 107.

68. Hammer 1991: 109-10.

For dem, der har lyttet ikke til mig, men til λόγος, er det klogt (σοφόν) at indrømme (ὁμο-λογεῖν), at alt er et (ἐν πάντα εἶναι).

B 50 stammer fra kirkefaderen Hippolytos' *Refutatio* 9.9.1, og selv om det eneste manuskript med denne del af teksten har δόγματος i stedet for λόγου i Heraklits fragment, er der ifølge Kirk ingen grund til at tvivle på det sidste: udover at λόγου er det eneste ord, der gør sætningen meningsfuld, og at en modstilling mellem en person og hans lære eller mening er umulig, er der desuden ikke nogle forekomster af ordet δόγμα inden fjerde århundrede fvt.⁶⁹

At λόγος kan høres, kunne tyde på, at der er tale om en subjektiv λόγος i betydningen 'fremstilling', men kontrasten til ἐγώ, Heraklit, virker bizar. Heraklit vil ikke distancere sig fra sin fremstilling, hvilket blev tydeliggjort med det emphatiske ἐγώ i B 1, der 'inddeler enhver ting efter dens natur og viser hvordan den er'. Heraklit kender sandheden.

Ifølge West betyder λόγος i B 50 'fremstilling', og han argumenterer for, at kontrasten ἐμοῦ-λόγου ikke kan udtrykkes ordentligt på engelsk (eller dansk): tilhørerne skal ikke lytte til Heraklit, men til det han siger. Heraklits personlige autoritet er ikke vigtig, tilhørerne skal overtales af argumentets autonome autoritet.⁷⁰ λόγος, fremstillingen, er sin egen autoritet og er ikke identisk med personen Heraklit.

Ud fra hvad jeg i det tidligere har udarbejdet, er det muligt at opfatte kontrasten anderledes. Den objektive universelle λόγος kan erkendes og udtales som den subjektive λόγος, der kan høres, dvs. de to er identiske. Heraklits subjektive λόγος (fremstilling) giver lyd til den objektive λόγος (verdensstrukturen), som inkluderer alt, og i overensstemmelse med hvilken alting sker (B 1, 2, 114). Den subjektive λόγος får derved en overpersonlig karakter, hvilket gør den forskellig fra en privat mening, selvom den er skrevet af et konkret individ.⁷¹ Fremstillingens overpersonlige karakter passer til udsagnet i B 2 om, at λόγος er tilgængelig for alle.

69. Kirk 1954: 66.

70. West 1971: 126-27; sml. *LSJ* 1057 III.2a: 'statement of a theory, argument'.

71. Hammer 1991: 111-13.

Heraklit synes, ifølge Hammer, at bede sine tilhørere om ikke at høre på ham som et konkret individ, men at høre på den λόγος, som er i hans overpersonlige fremstilling (λόγος), og som er identisk med denne fremstilling. Fremstillingens indhold er ikke noget, han har udtænkt. Det eksisterer. Heraklit adskiller sig fra λόγος, som han fremstiller, og samtidig er λόγος netop hans, hvilket forklarer, at den kan høres. Heraklits overpersonlige fremstilling (λόγος) giver menneskene mulighed for at høre med forståelse.⁷² Fremstillingen (λόγος) giver menneskene mulighed for at erkende verdensstrukturen (λόγος), som er udtrykt i den.

Den, der med forståelse har hørt λόγος, vil indrømme, at alt er et: ἀκούσαντας går temporalt og logisk forud for ὁμολογεῖν.⁷³ ὁμο-λογεῖν, som betyder 'indrømme' eller 'være enig', bærer et fonetisk ekko af λόγος i sig. ὁμο-λογεῖν har den etymologiske betydning 'at sige det samme'.⁷⁴ I B 50 er der tale om et ordspil, der betyder 'at tale i overensstemmelse med λόγος', i subjektiv forstand i overensstemmelse med fremstillingen, i objektiv forstand i overensstemmelse med verdensstrukturen. ὁμο-λογεῖν betyder at være enig med λόγος og at være en del af det fællesskab, som den altinkluderende enhed λόγος danner.

Når menneskene har forstået λόγος, erkender de, at alt er et. Denne formel er central for hele Heraklits filosofi, og sammenhængen viser, at begrebet λόγος og formelen er tæt knyttet.⁷⁵ Som Kirk skriver, er ἐν πάντα εἶναι ikke λόγος, men den, der har lyttet til λόγος, vil konkludere, at alt er et.⁷⁶ Hvordan er λόγος og ἐν πάντα εἶναι knyttet sammen? Vi kan forstå det, ud fra hvad der tidligere er blevet udarbejdet: Alt har del i en fælles skruktur, der forbinder tingene, og den inkluderende og helhedsdannende struktur er λόγος; λόγος er holistisk.⁷⁷

72. Hammer 1991: 111-13. Sml. Snell 1926: 367: 'Nein, er (Heraklit) will sagen: Dieser Logos, den ihr verstehen sollt, ist nicht etwas Willkürlich-Persönliches von mir, sondern er "ist" – er ist Sinn, Bedeutung, das Tiefste und Eigentlichste der Welt. Und solch ein Satz zeigt, wie wenig Heraklit "Individualist" ist.'

73. Kirk 1954: 70.

74. Kahn 1979: 130-31.

75. Hammer 1991: 114.

76. Kirk 1954: 70.

77. Hammer 1991: 114-15; Kirk 1954: 70.

Det at erkende, at alt er et, karakteriseres som klogt (*σοφόν*). Kahn bemærker: 'Wisdom or what is wise (*sophon*) consists in just this fitting of the private to the public, the personal to the universal.'⁷⁸ Det er ikke denne artikels formål nærmere at besvare spørgsmålet, hvordan man skal forstå forholdet mellem enhed og flerhed, som er indholdet af formlen *ἐν πάντα εἶναι*.

5. En definition af λόγος

Heraklits tekst er åben for mange fortolkninger pga. dens sproglige flertydigheder og pga. fragmenternes kombinationsmuligheder. Denne artikel har haft ét fokus og læst fragmenterne på én måde. Andre læsninger er mulige, hvoraf nogle er blevet nævnt.

λόγος har to betydninger i B 1, 2 og 50: både en objektiv og kosmisk og en subjektiv og historisk betydning. λόγος er en objektiv absolut verdensstruktur, der ligger til grund for alt og ordner alle ting og menneskenes liv i et ubrydeligt fællesskab (B 1, 2, 114). λόγος danner en enhed ud af de forskellige ting i verden (B 1, 50). Menneskene er derfor i kontakt med λόγος, selv om de ikke erkender det (B 1). Det betyder, at λόγος på én gang er nær og fjern. Heraklit selv har erkendt λόγος og prøver at få menneskene til at høre den (B 50) og følge den (B 2). Fordi λόγος er absolut, er det nødvendigt at følge den, og i den finder man styrke (B 114); det er klogt at være enig med den (B 50) og blive en del af det fællesskab, som den danner (B 2, 114).

Menneskene kan blive bevidste om deres adgang til den objektive λόγος. Den objektive λόγος udtales nemlig i Heraklits subjektive λόγος eller fremstilling, der gør det muligt for menneskene at høre den objektive λόγος med forståelse (B 1, 50). Den objektive λόγος og den subjektive λόγος er ét. Derfor gør Heraklit sin subjektive λόγος overpersonlig. Den skal ikke forveksles med en privat mening, selv om den er fremstillet af et individ. Hammer konkluderer: 'Wenn Heraklit betont, seine Darlegung (λόγος) bringe den allgemeinen λόγος der Dinge zum Ausdruck und sei eins mit ihm, dann erhebt sie damit ... den Anspruch, wahr zu sein ... Heraklits Selbstbewußtsein ist also letztlich *Wahrheitsbewußtsein*'.⁷⁹

78. Kahn 1979: 131.

79. Hammer 1991: 116-17.

Bibliografi

- Burnet, J. 1930⁴. *Early Greek Philosophy*. London.
- Diels, H. & W. Kranz (ed.) 1954⁷. *Die Fragmente der Vorsokratiker. Griechisch und deutsch I*. Berlin.
- Gigon, O. 1968². *Der Ursprung der griechischen Philosophie: Von Hesiod bis Parmenides*. Basel & Stuttgart.
- Hammer, T. 1991. *Einheit und Vielheit bei Heraklit von Ephesus*. Würzburg.
- Hussey, E. 1972. *The Presocratics*. London.
- Johansen, H.F. 2002 (1996²). *Fri mands tale*. Odense.
- Johansen, K.F. 1998. *Den europæiske filosofis historie 1: Antikken*. København.
- Kahn, C.H. 1979. *The art and thought of Heraclitus: An edition of the fragments with translation and commentary*. Cambridge.
- Kirk, G.S. 1954. *Heraclitus: The Cosmic Fragments*. Cambridge.
- Kirk, G.S., J.E. Raven & M. Schofield 1983². *The Presocratic Philosophers: A Critical History with a Selection of Texts*. Cambridge.
- Mejer, J. 1994. *Førsokratiske filosoffer 1: Fra Thales til Heraklit*. København.
- Robinson, T.M. 1987. *Heraclitus: Fragments*. Toronto.
- Snell, B. 1926. 'Die Sprache Heraklits' *Hermes* 61:4, 353-81.
- West, M.L. 1971. *Early Greek Philosophy and the Orient*. Oxford.